

«Η εξέλιξη του εκπαιδευτικού ρόλου του ραδιοφώνου»

Γενιτζές Αναγνώστης¹, Τούλιου Ευτυχία²

¹ Εκπαιδευτικός Πληροφορικής, 1ο Δημοτικό Σχολείο Αγίου Παύλου, Μεταπτυχιακός φοιτητής “Πληροφορική και Νέες Τεχνολογίες στην Εκπαίδευση” ΠΑ.ΜΑΚ
notisy@gmail.com

² Δασκάλα, Δημοτικό Σχολείο Νέας Σκιάνης, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια “ΤΠΕ Ήχου και Εικόνας στην Παραγωγή και Εκπαίδευση” Α.Π.Θ.
ef.s.touliou@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία προσεγγίζεται η πορεία του εκπαιδευτικού ραδιοφώνου στον χρόνο και τονίζεται η διασύνδεση που έχει ως μέσο στη διδασκαλία, αλλά γενικότερα στην εκπαίδευση, τυπική, μη τυπική και άτυπη. Στην πρώτη ενότητα, επιδιώκεται μια ιστορική αναδρομή σε χώρες του εξωτερικού και στην Ελλάδα για το ραδιόφωνο, ενώ στη δεύτερη ενότητα αναλύεται ο τρόπος ένταξης του ραδιοφώνου στην εκπαιδευτική διαδικασία μέσα από τις διαφορετικές μορφές στο πλαίσιο των αναγκών κάθε περιόδου.

Γίνεται αντιληπτό ότι στην ψηφιακή εποχή απαιτούνταν αλλαγή στη μορφή των μέσων επικοινωνίας και επαναπροσδιορισμός του παιδαγωγικού ρόλου τους. Στη σύγχρονη εκπαιδευτική πραγματικότητα ανέκυψε η ανάγκη το ραδιόφωνο να υπηρετεί τον Εγγραμματισμό στα Μέσα και την Πληροφορία, που ορίζεται ως η ικανότητα πρόσβασης, ανάλυσης, αξιολόγησης και δημιουργίας μηνυμάτων ανάμεσα σε μια ποικιλία πλαισίων και Μέσων, ενώ έχει για πυρήνα την κριτική προσέγγιση (Ζαρίντας, 2014).

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: ραδιόφωνο στην εκπαίδευση, Εγγραμματισμός στα Μέσα και την Πληροφορία, διαδικτυακό ραδιόφωνο

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Στην παρούσα ενότητα, αναλύεται ο ρόλος του ραδιοφώνου στην εκπαίδευση μέσα από την ιστορική αναδρομή από τις απαρχές της εμφάνισής τους στις χώρες του εξωτερικού. Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στον εκπαιδευτικό ρόλο των μέσων στην Ελλάδα.

ΤΟ ΡΑΔΙΟΦΩΝΟ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

Από την αρχή, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική το ραδιόφωνο αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης για την επιρροή στη διδασκαλία και σχεδιάστηκαν εκπαιδευτικά προγράμματα, τα οποία ήταν σύμφωνα με τα ισχύοντα αναλυτικά προγράμματα και απέδειξαν τον αντίκτυπο που έχει το ραδιόφωνο στη διαμόρφωση στάσεων των μαθητών, κάτι, όμως, που παρέμεινε σε πειραματικό στάδιο. Είχε την ικανότητα να φέρει τον κόσμο που άκουγε, μέσα σε μια μαθητική τάξη και τα προγράμματα του θα

μπορούσαν να παρουσιαστούν ως μικρά αυτοτελή βιβλία. Στην Αμερική, εμπορικοί και εκπαιδευτικοί σταθμοί έλαβαν άδειες, ξεκινώντας από τη δεκαετία του 1920 την παραγωγή ραδιοηλεκτρονικών εκπομπών μέσα από την σχολική τάξη. Αν και τα περισσότερα προγράμματα ήταν όμοια με τα παραδοσιακά μαθήματα του σχολείου, κάποια προσπάθησαν να συνδέσουν την μάθηση με προοδευτικές ιδέες για την εκπαίδευση και τη δημοκρατία. Το ραδιόφωνο επέτρεπε στα παιδιά και στους εκπαιδευτικούς να συμμετάσχουν στην παραγωγή των προγραμμάτων και στην προετοιμασία των συνομιλιών. Για παράδειγμα, συμμετείχαν σε θέματα με αυτοκίνητα, καλλιέργειες και επιστήμες. Το γεγονός αυτό έκανε τους γονείς να επιλέγουν σχολεία που παρέχονταν ραδιόφωνα, με αποτέλεσμα να υπάρχει μεγάλη ζήτηση.

Στη δεκαετία του 1930 και του 1940, όταν το ραδιόφωνο εξακολουθούσε να θεωρείται ακόμη ένα νέο μέσο, δημιουργήθηκαν προγράμματα και εκπομπές ειδικά για παιδιά, προκειμένου να προσελκύσουν νέους ακροατές. Ως εκ τούτου τα προγράμματα αυτά έγιναν διάσημα, με αποτέλεσμα η παραγωγή τους να αυξηθεί. Τα παιδιά και οι έφηβοι λάμβαναν ευχαρίστηση ακούγοντας προγράμματα φτιαγμένα ειδικά για αυτούς. Αυτό το γεγονός είχε σαν αποτέλεσμα τα παιδιά που ζούσαν στην Αμερική και ήταν ηλικίας 9 έως 12 ετών να ακούνε ραδιόφωνο περίπου δύο με τρεις ώρες την ημέρα, ειδικά κατά τη διάρκεια της νύχτας. Τα κορίτσια προτιμούσαν ρομαντικά και ιστορικά δράματα και τα αγόρια άκουγαν περισσότερο δημοφιλή και καινοτόμα προγράμματα. Με κάποιες παραλλαγές αργότερα, εκπομπές μυστηρίου αλλά και κωμικές, έπαιζαν στο ραδιόφωνο με αποτέλεσμα να τις προτιμούν αγόρια και κορίτσια όλων των ηλικιών. Έτσι, τα παιδιά απολάμβαναν μια ποικιλία προγραμμάτων, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που παράγονταν για τους ενήλικες.

Σε αντίθεση με την Αμερική, τα συστήματα μετάδοσης εκπομπών στην Ευρώπη ήταν οργανωμένα σε εθνικό επίπεδο. Τα θέματα των εκπομπών ήταν κυρίως εκπαιδευτικά, κοινωνικά, πολιτιστικά και πολιτικά (Lindgren, 2016).

Στις σκανδιναβικές χώρες και τη Βρετανία, ειδικά τμήματα για τα εκπαιδευτικά προγράμματα οργανώθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Ωστόσο, μια μελέτη σχετικά με τη μετάδοση των εκπομπών εκπαιδευτικών προγραμμάτων μέσα από τις τάξεις στη Σουηδία αποκάλυψε ότι υπήρχαν αντιθέσεις μεταξύ του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων και του περιεχομένου των ραδιοφωνικών προγραμμάτων. Τα ραδιοφωνικά προγράμματα περιλάμβαναν σύγχρονες προοδευτικές ιδέες για την εκπαίδευση και προοδευτικές πολιτικές έννοιες που δεν εκπροσωπούσαν από τα σχολικά βιβλία εκείνη την εποχή.

Στη Σουηδία, οι εκπαιδευτικοί είχαν ενεργό ρόλο στην εφαρμογή του ραδιοφώνου στην εκπαίδευση. Συμμετείχαν συνεχώς σε έρευνες που ανέφεραν τις δικές τους θέσεις και απόψεις, αλλά μετέφεραν και τις απαντήσεις και απόψεις των μαθητών στα διάφορα μαθητικά προγράμματα. Εκπαιδευτικοί κλήθηκαν να πάρουν μέρος σε ετήσια συνέδρια σχετικά με τη χρήση των ζωντανών εκπομπών μέσα από την τάξη. Υπήρξε μια σχετική διαφωνία μεταξύ των δασκάλων και των διοργανωτών των εκπομπών στο δημοτικό σχολείο. Οι δάσκαλοι ισχυρίζονταν ότι ήταν πιο αρμόδιοι στα εκπαιδευτικά θέματα από τους ακαδημαϊκούς και τους εμπειρογνώμονες, γιατί είναι αυτοί που είναι σε καθημερινή επικοινωνία με τους μαθητές. Ως εκ τούτου, είναι και οι πιο

κατάλληλοι για την παραγωγή και τη θεματολογία εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Ωστόσο, δε θα μπορούσαμε να παραλείψουμε ότι όπως και με άλλα μέσα, το ραδιόφωνο αντιμετώπισε λογοκρισίες από τον κόσμο των ενηλίκων. Στη Σουηδία, όπως και σε άλλες χώρες, κοινή ανησυχία ήταν ότι ακούγοντας πάρα πολύ ραδιόφωνο τα παιδιά θα γινόταν περισσότερο παθητικά και λιγότερο πρόθυμα να παίξουν, αλλά σε σύγκριση με τις αντιδράσεις με την τηλεόραση, το ραδιόφωνο φαίνεται να έχει υποκινήσει σχετικά τις λιγότερες.

Πιο γενικά, με την εμφάνιση του μέσου του ραδιοφώνου επιδιώχθηκε να δοθεί έμφαση στον εκπαιδευτικό ρόλο, κυρίως μέσω της άτυπης ή μη τυπικής εκπαίδευσης. Στις αναπτυσσόμενες χώρες εξυπηρετούσε μια μορφή εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε παιδιά τα οποία βρίσκονταν σε δυσπρόσιτες περιοχές και δεν είχαν όλες τις παροχές για τη μόρφωσή τους. Ιδιαίτερα η συμβολή του ραδιοφώνου στην εκπαίδευση είναι ιδιαίτερα εμφανής σε χώρες, όπως η Ινδία και το Πακιστάν, λόγω απουσίας επαρκούς οικονομικής ενίσχυσης και προμήθειας κατάλληλου εξοπλισμού σε σχολεία. Το ραδιόφωνο έχει συμβάλει στην ποιοτική βελτίωση της εκπαίδευσης αξιοποιώντας τη δύναμη που έχει να ψυχαγωγεί τους ακροατές μέσα από τα ραδιοφωνικά προγράμματα. Δεν είναι τυχαίο ότι έχει καθιερωθεί ως το πιο δημοφιλές μέσο μαζικής ενημέρωσης, το οποίο αν αξιοποιηθεί προσεκτικά και να αποτελέσει μέσο εκπαίδευσης μέσα από το τραγούδι, το θέατρο και άλλα πολιτιστικά προγράμματα. Κρίθηκε ότι το παραδοσιακό ή επίσημο σύστημα εκπαίδευσης, είναι ανεπαρκές και κρίνεται μείζονος σημασίας η βελτίωση των προτύπων εκπαίδευσης και επιχειρούνται ήδη εναλλακτικοί τύποι εκπαίδευσης σε συνδυασμό με τη μη τυπική εκπαίδευση (Nwaerondy & Thompson, 1999). Από το 1970, μια ερευνητική ομάδα από το Πανεπιστήμιο του Stanford ανέπτυξε ένα μοντέλο, το Interactive Radio Instructions (IRI), που εφαρμόστηκε σε 20 αναπτυσσόμενες χώρες και με πεδίο εφαρμογής εκατοντάδες σχολεία. Πρόκειται για μία μορφή εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, συμπληρωματικός με τη διδασκαλία, πρωταρχικός στόχος της οποίας ήταν η βελτίωση της ποιότητας στην εκπαίδευση. Ξεκίνησε ως ένα εργαλείο για χρήση στην τάξη για να αντισταθμίσει ανεπαρκή επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, τις χαμηλές σχολικές επιδόσεις με τα λίγα οικονομικά μέσα. Η μεθοδολογία IRI προτείνει ανάμεσα στις ακροάσεις εκπαιδευτικού υλικού να παρεμβάλλονται βιωματικές δραστηριότητες σε ομάδες για την ανάπτυξη του Εγγραμματισμού. Παρέχει υλικό για αρκετά γνωστικά αντικείμενα και λαμβάνει υπόψη το φύλο, το υπόβαθρο, τη γεωγραφική προέλευση των μαθητών και δρα κάτω από συγκεκριμένες ανάγκες για εκπαίδευση (Bosch, Rhodes & Kariuki, 2002).

Επίσης, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα μέσο κατάρτισης ενηλίκων άτυπης και μη τυπικής εκπαίδευσης δίνοντας την ευκαιρία σε ορισμένους κλάδους επαγγελμάτων να ενημερώνονται για την εργασία τους μέσω των εκπομπών με το αντίστοιχο θεματικό περιεχόμενο από επιστήμονες με εξειδικευμένες γνώσεις στο κάθε αντικείμενο (What is the Role of Radio in enhancing Education, 2011). Στο Πακιστάν ανέλαβε, για ερευνητικούς σκοπούς του πανεπιστημίου Allama Iqbal Open University, η εταιρία Pakistan Broadcasting Corporation να σχεδιάσει και να μεταδώσει εκπαιδευτικά προγράμματα για ενηλίκους αγρότες σε μακρινές περιοχές της χώρας από την και ύστερα από την εφαρμογή, διαπιστώθηκε ότι τα

εκπαιδευτικά προγράμματα ήταν απαραίτητα λόγω του ενημερωτικού χαρακτήρα τους σχετικά με τις καταστάσεις που αντιμετώπιζαν στο αντικείμενο εργασίας τους, αλλά τονίστηκε ότι θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί η μητρική γλώσσα στα προγράμματα, να εμπλουτιστούν με περισσότερο υλικό και να μεταδίδονται πιο συχνά, το ραδιόφωνο να έχει διαδραστικό χαρακτήρα, ενώ θεωρήθηκε ότι η αναμετάδοση σε μακρινές περιοχές θα ήταν προτιμότερο να γίνεται με εναλλακτικό τρόπο από αυτόν των φορητών ραδιοφωνικών σταθμών (Jumani, 2009). Σε έρευνα που διεξήχθη στην Ινδία, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η συζήτηση που ακολουθείται εντός της ομάδας ύστερα από συστηματική ακρόαση ραδιοφωνικού προγράμματος συμβάλει καθοριστικά στην ικανότητα λήψης αποφάσεων, στην αλλαγή στάσεων και αντιλήψεων γύρω από το εκάστοτε θέμα (Jain, 1969).

Πρόσφατα, τον Οκτώβριο 2014, στις χώρες της Αφρικής το ραδιόφωνο χρησιμοποιήθηκε από την κυβέρνηση ως το μόνο μέσο πρόσβασης στην εκπαίδευση, όταν με κρατική απόφαση της Δημοκρατίας της Σιέρα Λεόνε τα σχολεία έκλεισαν εξαιτίας της εμφάνισης του θανατηφόρου ιού Έμπολα. Στην προσπάθεια αυτή συνέβαλε ουσιαστικά η UNICEF, η οποία χρησιμοποίησε το ραδιόφωνο για να μεταδίδει πληροφορίες σχετικά με τους τρόπους προστασίας από τη μόλυνση. Έτσι, οι μαθητές θα μπορούσαν να ακούν το μάθημα μέσα από πολύωρα προγράμματα στο ραδιόφωνο. Ωστόσο, παρατηρήθηκε δυσκολία προσαρμογής στο νέο μοντέλο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, ενώ η έλλειψη διαδραστικότητας ήταν το μεγάλο μειονέκτημα για τα φτωχά παιδιά που δεν είχαν τρόπο να στείλουν γραπτώς τις ερωτήσεις τους για το μάθημα (Pooh, 2015).

ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΡΑΔΙΟΦΩΝΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο ιδρυτής του πρώτου ραδιοφωνικού σταθμού στην Ελλάδα, ο Χρήστος Τσιγγιρίδης, εξέπεμψε το 1926, αλλά από το 1929 ξεκίνησε η μετάδοση συστηματικού προγράμματος, στα πλαίσια της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης και μόνο κατά τη διάρκειά της. Ήδη από την αρχή είχε ποικίλο πρόγραμμα με μουσική, θέατρο και παιδικές εκπομπές (Γιαΐτης & Μπαρμπούτης, 2001). Το 1936 το ραδιόφωνο επί δικτατορίας Μεταξά είχε έντονη επιρροή από τη ναζιστική Γερμανία, η οποία είχε επενδύσει στο ραδιόφωνο ως μέσο προπαγάνδας (Χαιρετάκης, 2014). Το ελληνικό ραδιόφωνο ήταν χωρισμένο σε ζώνες με χρηστικό και προπαγανδιστικό περιεχόμενο που απευθύνονταν η κάθε μία σε ειδικό κοινό (η ώρα των αγροτών, των παιδιών κ.ο.κ (Πλειός, 2015), ενώ μεταδίδονταν και θεατρικές παραστάσεις.

Στην Ελλάδα, η ιστορία του ραδιοφώνου ξεκινά μαζί με την ιστορία του ραδιοφωνικού θεάτρου. Καθώς το ραδιόφωνο αρχίζει να εκπέμπει κανονικά το 1938 σε όλη την Ελλάδα λειτουργούν 10.000 ραδιόφωνα με πολλαπλάσιους φυσικά ακροατές. Από την αρχή λοιπόν κάθε ραδιοφωνική θεατρική εκπομπή έχει τόσους αποδέκτες όσους δεν συγκεντρώνουν όλα τα θέατρα της Αθήνας. Έτσι, το θέατρο έφτανε παντού εκεί όπου δεν έφτανε ούτε εφημερίδα και πολύ περισσότερο βέβαια θέατρο, σε μια εποχή που ο ελληνικός πληθυσμός είχε 80% ποσοστό αναλφαριθμητισμού. Αυτό μας κάνει να καταλάβουμε τις διαστάσεις της σημασίας των θεατρικών εκπομπών του ραδιοφώνου.

Το 1942 με εμπνεύστρια και πρωτοεργάτισσα την Αντιγόνη Μεταξά, δημιουργούνται οι πρώτες παιδικές εκπομπές στο ραδιόφωνο με τίτλο η

ώρα του παιδιού οπου η ίδια συμμετείχε με το ψευδώνυμο "Θεια Λένα". Αυτό διήρκησε έως το 1966. Ήταν η πρώτη προσπάθεια που είχε εκπαιδευτικό χαρακτήρα και απευθυνόταν σε παιδιά.

Υπήρξε μια άνθηση στο εκπαιδευτικό ραδιόφωνο στα τέλη της δεκαετίας του 70 και στις αρχές του 80 που κυρίως εκφράστηκε με την παραγωγή ραδιοφωνικών παραστάσεων και παραμυθιών που παιζόταν από γνωστούς ηθοποιούς εκείνης της εποχής. Όλες αυτές οι πρωτοβουλίες ήταν αποκλειστικά και μόνο από την κρατική ραδιοφωνία και μετέπειτα και κρατική τηλεόραση, μιας και δεν υπήρχαν ιδιωτικά ραδιόφωνα πανελληνίας εμβέλειας ή ιδιωτικοί τηλεοπτικοί σταθμοί.

Το 1976 ξεκίνησε η παιδική ραδιοφωνική σειρά «Εδώ Λιλιπούπολη», από το Τρίτο Πρόγραμμα της Ελληνικής Ραδιοφωνίας, υπό τη διεύθυνση του Μάνου Χατζιδάκι. Ξεκίνησε ως μία απλή εκπομπή για μικρά παιδιά, αλλά σε κάμποσους μήνες εξελίχθηκε σε μία πολιτική και ανατρεπτική εκπομπή που παρακολουθούσαν τόσο τα παιδιά, για τους αστείους διαλόγους και τα όμορφα τραγούδια, όσο και οι μεγάλοι, αφού είχε συνεχείς αναφορές στην πολιτική και κοινωνική καθημερινότητα της εποχής, μέσα από τους ήρωές της. Οι εκπομπές παρέδιδαν στους ακροατές τους "μαθήματα" ηθικής, συμπεριφοράς, πολιτικής και κοινωνικής αγωγής (Μωραϊτης, 2001).

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΟΥ ΡΑΔΙΟΦΩΝΟΥ

Το ραδιόφωνο στην ψηφιακή εποχή παίρνει μια διαφορετική μορφή. Καθώς το σήμα από το αναλογικό σήμα γίνεται ψηφιακό και η τεχνολογία της πληροφορικής και των επικοινωνιών εξελίσσονται ραγδαία, τα μέσα αυτά αλλάζουν και εκσυγχρονίζονται και νέα μέσα εμφανίζονται. Το διαδίκτυο επίσης παίζει ένα πολύ σημαντικό ρόλο σε αυτές τις αλλαγές.

Για πάνω δηλαδή από 60 χρόνια «ακούμε» ραδιόφωνο αναλογικά. Σήμερα με το DAB τα πράγματα αλλάζουν και ο ήχος μπαίνει σε ψηφιακό αυλάκι. Το DAB (Digital Audio Broadcasting) είναι μια πλατφόρμα επίγειας μετάδοσης και λήψης ψηφιακού ήχου και άλλων πληροφοριών όπως κινούμενη εικόνα, κείμενο και γραφικά.

Όμως το διαδίκτυο συνέβαλε στην εμφάνιση και μιας άλλης μορφής ραδιοφωνικής μετάδοσης. Το διαδικτυακό ραδιόφωνο (Web radio) εκπέμπει αρχεία ροής (ο ήχος φορτώνεται εκείνη την στιγμή που παίζει) χρησιμοποιώντας την τεχνολογία streaming. Η ευκολία της εκπομπής ήχου μέσω του διαδικτύου αλλά και της άμεσης επικοινωνίας του "παραγωγού" και των ακροατών με τη χρήση chat ή των κοινωνικών δικτύων όπως επίσης και η ελευθερία χρήσης των ουσιαστικά "άπειρων" διαδικτυακών συχνοτήτων κατέστησε το νέο μέσο πολύ δημοφιλές. Παράλληλα εμφανίστηκε η έννοια του Podcasting, που είναι η εμπορική ονομασία της μεταφόρτωσης ηχογραφημένων εκπομπών. Ο ακροατής μπορεί να επιλέξει να ακούσει αυτό που επιθυμεί, τη στιγμή που το επιθυμεί, από ένα αρχείο εκπομπών, με τη βοήθεια διαφόρων εργαλείων αναζήτησης.

Τα ψηφιακά "νέα μέσα" που δημιουργήθηκαν με την εξέλιξη του διαδικτύου άλλαξαν ριζικά τον τρόπο που ακούμε ραδιόφωνο και βλέπουμε τηλεόραση. Πλέον από ακροατές και θεατές γινόμαστε παραγωγοί και δημιουργούμε περιεχόμενο (User Generated Content, UGC). Έχουμε επίσης τη δυνατότητα να αλληλεπιδράσουμε με τον δημιουργό και να έρθουμε σε επαφή μαζί του σε πραγματικό χρόνο. Μπορούμε να συμμετέχουμε σε δίκτυα και κοινότητες με κοινά ενδιαφέροντα (social media), να μάθουμε και να εκπαιδευτούμε. Οι περιορισμοί του χρόνου

αλλά και του τόπου ελαχιστοποιούνται αφού το κοινό είναι παγκόσμιο και μπορεί να επικοινωνεί σύγχρονα αλλά και ασύγχρονα.

ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Στη σύγχρονη εποχή και στα σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα ο εκπαιδευτικός ρόλος του ραδιοφώνου και της εκπαίδευσης εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της παιδείας στα Μέσα και της παιδείας στην Πληροφορία (Μιντιακός και Πληροφοριακός Εγγραμματισμός). Σύμφωνα με το Οδηγό Σπουδών των Εκπαιδευτικών στα Μέσα και στην Πληροφορίας της Unesco, *“Από τη μία πλευρά λοιπόν, η πληροφοριακή παιδεία δίνει έμφαση στη σημασία της πρόσβασης στην πληροφορία και στην αξιολόγηση και δεοντολογική χρήση αυτής της πληροφορίας. Από την άλλη πλευρά, η παιδεία στα μέσα δίνει έμφαση στην ικανότητα της κατανόησης των λειτουργιών των μέσων, της αξιολόγησης του τρόπου με τον οποίο εκπληρώνονται αυτές οι λειτουργίες καθώς και στην ορθολογική εμπλοκή με τα μέσα για την προσωπική έκφραση.”*

Η παιδεία στα μέσα και την πληροφορία ενισχύει την ικανότητα των ανθρώπων να απολαμβάνουν τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, όπως εκφράζονται στο Άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία αναφέρει ότι *“Καθένας έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης· Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία της άποψης χωρίς δυσμενείς συνέπειες καθώς και την ελευθερία να αναζητά, να λαμβάνει και να μεταδίδει πληροφορίες και ιδέες με οποιοδήποτε μέσο και ανεξάρτητα από συνοριακές χωροθετήσεις.”*

Οι θεματικές περιοχές στις οποίες πρέπει να πλαισιώνεται η εκπαίδευση σχετικά με τον εγγραμματισμό στα μέσα και στην πληροφορία είναι:

1. Γνώση και κατανόηση των μέσων και της πληροφορίας για το δημοκρατικό διάλογο και την κοινωνική συμμετοχή.

2. Αξιολόγηση των κειμένων των μέσων (μιντιακών κειμένων) και των πηγών πληροφόρησης.

3. Παραγωγή και χρήση των μέσων και της πληροφορίας (Wilson, Grizzle, Tuazon, Akyempong & Cheung, 2011).

Ο Εγγραμματισμός στα μέσα επικοινωνίας ενδυναμώνει τους ανθρώπους ώστε να είναι και κριτικοί στοχαστές και δημιουργικοί παραγωγοί σε ένα ευρύ φάσμα μηνυμάτων με τη χρήση εικόνας, γλώσσας, και ήχου.

“Όπως ακριβώς η παραδοσιακή αρχή της γλωσσικής εγγραμματοσύνης στοχεύει στην παράλληλη ανάπτυξη τόσο της ανάγνωσης όσο και της γραφής, έτσι και η αρχή της εγγραμματοσύνης στα οπτικοακουστικά ΜΜΕ πρέπει να στοχεύει στην παράλληλη ανάπτυξη τόσο των αναγνώστών όσο και των εκφραστικών δεξιοτήτων. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με την αξιοποίηση των ΜΜΕ σε μια ευρεία ποικιλία πρακτικών εφαρμογών και δημιουργικών χρήσεων τους, όπως είναι, για παράδειγμα, η έκδοση μαθητικών εντύπων, η κατασκευή εναλλακτικών ενημερωτικών προγραμμάτων και διαφημίσεων, η παραγωγή ραδιοφωνικών εκπομπών και video. Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται, καταρχάς, η αποτελεσματικότερη κατανόηση του τρόπου κατασκευής και λειτουργίας τους, καθώς και των κανόνων, των συμβάσεων και των επιλογών στη βάση των οποίων όλα αυτά τα είδη μαζικής επικοινωνίας οργανώνουν και κοινωνούν τα μηνύματά τους. Ακόμα περισσότερο όμως, δίνεται στους

μαθητές η ευκαιρία να ανακαλύψουν στην πράξη τις δυνατότητες των ΜΜΕ, και αποδεδειγμένοι, έτσι, από τις γνώριμες και στερεότυπες χρήσεις τους, να αναζητήσουν νέες, εναλλακτικές χρήσεις τους τόσο στη διαπροσωπική όσο και στη δημόσια επικοινωνία, αναπτύσσοντας πολύμορφες επικοινωνιακές δεξιότητες και εκφραστικές ικανότητες. Η έμφαση στη δημιουργική χρήση των ΜΜΕ τα καθιστά συνεπώς λιγότερο "μαζικό" και περισσότερο "μέσα επικοινωνίας". Εάν η καλλιέργεια μιας διευρυμένης εγγραμματοσύνης αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την ανάπτυξη μιας κριτικής σχέσης με τα μαζικά μέσα, η καλλιέργεια αντίστοιχα της δημιουργικής χρήσης τους αποτελεί την εξίσου αναγκαία προϋπόθεση για να γίνουν οι μαθητές, πέρα από αυτοσχεδιάζοντες και παραβατικοί δέκτες τους- που ήδη εν πολλοίς είναι- και ευφάνταστοι και πολυμήχανοι χρήστες τους." (Πασχαλίδης, 2015: 120-121).

Ο σύγχρονος ορισμός User Generated Content είναι η εφαρμογή της θεωρίας της βιωματικής μάθησης στην εκπαιδευτική πράξη, αποτελεί το πιο ελπιδοφόρο μήνυμα για την ελεύθερη πρόσβαση όλων των μαθητών σε ένα αδέσμευτο ιδεολογικά περιεχόμενο και δίνει στους μαθητές τη δυνατότητα να δημιουργήσουν οι ίδιοι την πληροφορία, ώστε να επαναχρησιμοποιηθεί και από άλλα σχολεία χωρίς γεωγραφικούς περιορισμούς.

Παράλληλα, η χρήση των νέων μέσων και τη δημιουργία περιεχομένου οπτικού ή ηχητικού από τους μαθητές προσφέρει την ευκαιρία της μάθησης σε συνδυασμό με την ψυχαγωγία και μάλιστα πολλές φορές στον ελεύθερο χρόνο των μαθητών. Οι θεματικές στις μαθητικές δημιουργίες δεν περιορίζονται μόνο αυστηρά στο αναλυτικό πρόγραμμα του σχολείου αλλά επεκτείνονται στα ενδιαφέροντα και τις κλίσεις τους, δίνοντας επιπλέον κίνητρα ενασχόλησης.

Η εμφάνιση της όρου «edutainment»), σηματοδοτεί την επισημοποίηση της εκπαίδευσης των παιδιών στον ελεύθερο χρόνο τους με τρόπο διασκεδαστικό και ευχάριστο. Πρόκειται για ένα υβριδικό μείγμα της εκπαίδευσης και ψυχαγωγίας, που στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε οπτικό υλικό, σε αφήγηση ή έχει παιχνιδιάρη χαρακτήρα και δεν είναι αυστηρά δομημένο ως διδακτικό πακέτο. Η παιδαγωγική του υλικού αυτού είναι πολύ λιγότερο αυταρχική - και πολύ πιο «διαδραστική» - από εκείνη της τυπικής εκπαίδευσης (Buckingham, Scanlon & Sefton-Green, 2001).

Η ένταξη στην εκπαιδευτική διαδικασία, των νέων ραδιοφωνικών μέσων που αναδεικνύονται με Καλές Πρακτικές από τον ελληνικό εκπαιδευτικό χώρο, παρουσιάζονται στις επόμενες ενότητες.

Το ραδιόφωνο είναι το μέσο που πέρασε εύκολα στην ψηφιακή εποχή χωρίς να χάσει το ενδιαφέρον του και την εκπαιδευτική και παιδαγωγική του αξία. Το ραδιόφωνο συνδέει την πραγματικότητα με τη φαντασία. Την ίδια στιγμή που παρουσιάζεται η πραγματικότητα καλείται η σκέψη και φαντασία να τη συλλάβει (Μάραντος, 1999). Το διαδικτυακό ραδιόφωνο ξεπερνά τα τεχνολογικά όρια και φραγμούς του κλασικού μέσου και επιτρέπει τόσο τη συνεργασία όσο και την αμφίδρομη επικοινωνία μέσω των προσφερόμενων δικτυώσεων και "κοινωνικών δικτύων".

Σε διάφορες χώρες το ραδιόφωνο (και κυρίως το διαδικτυακό) χρησιμοποιείται από την εκπαιδευτική κοινότητα, είτε από τους μαθητές - σπουδαστές είτε από ομάδες εκπαιδευτικών - μαθητών και το περιεχόμενο είναι συνήθως ψυχαγωγικού και εκπαιδευτικού χαρακτήρα.

Το 2011 στη Λαϊκή Δημοκρατία του Κογκό οργανώθηκε η νεολαία που ζει στους δρόμους της Κινσάσα, με κρατική στήριξη και προώθηση από φιλανθρωπικές οργανώσεις, ώστε να μιλήσει μέσω ραδιοφωνικών εκπομπών που θα μεταδίδονταν στον εθνικό ραδιοφωνικό σταθμό RTNC, για θέματα που αφορούν τους νέους που ζουν στους δρόμους. Το 2015 οι νέοι δημοσιογράφοι που αναδείχθηκαν μέσα από αυτό το πρόγραμμα εκπαιδεύτηκαν για να τρέξουν ένα ραδιοφωνικό πακέτο έργου σε εβδομαδιαία βάση και σε συνεργασία με τοπικούς φορείς. Παράλληλα, μεγαλύτερος αριθμός νέων δημοσιογράφων εκπαιδεύεται στο Εκουαδόρ, ώστε να κάνουν ραδιοφωνικές εκπομπές για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Όλη αυτή η δράση παρουσιάζεται μέσω ιστοσελίδας με τη μορφή Podcast. Η ομάδα που οργανώνει τη δράση υποστηρίζει ότι εκτός του ότι η ανάπτυξη των ραδιοφωνικών πακέτων έργων είναι ανέξοδη, τα οφέλη είναι πολλαπλά: το διαδικτυακό ραδιόφωνο είναι ένα μέσο εύκολο στη χρήση, ευρέως διαδεδομένο, παντού καιρού, ενώ τονίζεται ότι οι δεξιότητες που καλλιεργούνται μέσω της ραδιοφωνικής παραγωγής είναι “δεξιότητες ζωής” και η κοινότητα μάθησης διευκολύνει τη διάδοση των ιδεών των νέων (<http://www.childrensradiofoundation.org/>).

Στην Ελλάδα, από το 2009 δημιουργήθηκε ένα δίκτυο σχολείων πανελληνίας εμβέλειας, του οποίου τα μέλη δημιουργούν ραδιοφωνικές εκπομπές και μεταδίδονται στο διαδικτυακό ραδιόφωνο “European School Radio, Το Πρώτο Μαθητικό Ραδιόφωνο”. (www.europeanschoolradio.eu). Αναπτύχθηκε ως δράση στα πλαίσια καινοτόμων σχολικών δραστηριοτήτων από τα σπλάχνα της εκπαίδευσης.

Το European School Radio εντάσσεται σε μια ευρύτερη εκπαιδευτική φιλοσοφία η οποία θέλει τον μαθητή να βλέπει το σχολείο ως χώρο δημιουργίας και έκφρασης. Το Μαθητικό Διαδικτυακό Ραδιόφωνο έχει ως σκοπό να προβάλλει τις ιδέες, τις δημιουργίες, τις ανησυχίες της μαθητικής κοινότητας και να τις επικοινωνεί με το σήμερα, ενισχύοντας τους μαθητές με τα μέσα ώστε να επιτελούν οι ίδιοι τη λειτουργία του μαθητικού ραδιοφώνου. Αποτελεί δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ των μελών της σχολικής κοινότητας τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό συμβάλλοντας παράλληλα και στην Δικτύωση Σχολείου – Κοινωνίας.

Η παραγωγή του πρωτότυπου περιεχομένου από μαθητές πραγματοποιείται εντός του σχολικού προγράμματος, στην Ευέλικτη Ζώνη, στα Ερευνητικές εργασίες, στις Βιωματικές Δράσεις ή με διάχυση στα γνωστικά αντικείμενα της κάθε βαθμίδας. Τα ραδιοφωνικά προγράμματα η θεματολογία των οποίων εκτείνονται σε διάφορες περιοχές, εκπαιδευτικού, αλλά και ψυχαγωγικού περιεχομένου, μεταδίδονται στο εικοσιτετράωρο πρόγραμμα (συνεχής ροή μετάδοσης streaming), ενώ είναι διαθέσιμο ένα ιστορικό αρχείο χιλιάδων ραδιοφωνικών παραγωγών σε μορφή podcast. Η ένταξη στις δραστηριότητες του σχολείου και ο τρόπος παραγωγής ραδιοφωνικού περιεχομένου από τους μαθητές σε πανελλήνια κλίμακα έχει σχεδιαστεί από εκπαιδευτικούς- μέλη της Επιστημονικής Εταιρίας Διαθεματικό, Διαπολιτισμικό Ραδιόφωνο της Εκπαιδευτικής Κοινότητας με τον διακριτικό τίτλο «European School Radio, Το Πρώτο Μαθητικό Ραδιόφωνο» και είναι διαθέσιμο στην ιστοσελίδα ESRadio WIKI, Οδηγός Συμμετοχής (<https://sites.google.com/site/esrhelp/>).

Στη συνεχόμενη λειτουργία του τα τέσσερα τελευταία χρόνια, συμμετείχαν εκατοντάδες σχολεία από όλη την Ελλάδα αλλά και κάποια σχολεία από την Ευρώπη, με χιλιάδες μαθητές και εκπαιδευτικούς, που

ενεπλάκησαν στην παραγωγή και ακρόαση ραδιοφωνικών εκπομπών. Σύμφωνα με έρευνες του Μαθητικού Ραδιοφώνου (Βαλμάς & Τούλιου, 2014), (Γενιτζές & Τούλιου, 2015) αναδείχθηκε ότι οι μαθητές:

- Βελτίωσαν τις δεξιότητες προφορικού λόγου από την εξάσκηση στην εξωτερίκευση της σκέψης και παρουσίασης των εργασιών τους μέσω της παραγωγής ζωντανών και ηχογραφημένων εκπομπών
- Δημιουργούν νέα κειμενικά είδη μέσω του ραδιοφώνου, με την αξιοποίηση των αρχών της δημιουργικής γραφής
- Εξοικειώθηκαν με διάφορες διαδικτυακές υπηρεσίες, τα εργαλεία ηχογράφησης, με τα λογισμικά επεξεργασίας ήχου
- Ανέπτυξαν ικανότητες διαχείρισης του χρόνου τους και ευθύνης σχετικά με την παρουσίαση της εκπομπής μέσω της εκφώνησης
- Καλλιέργησαν την κριτική τους σκέψη, είτε κατά τη σύνταξη και μετάδοση ειδήσεων είτε κατά την επιλογή μουσικών ακουσμάτων είτε κατά την ακρόαση άλλων μαθητικών εκπομπών
- Ανέπτυξαν πνεύμα ομαδικότητας για την παραγωγή των εκπομπών και αξιοποίησαν όλα τα μέσα επικοινωνίας και τα κοινωνικά δίκτυα για τη συνεργασία σε ομαδικό έργο
- Κοινωνικοποιήθηκαν από τη συναναστροφή με συνομήλικους μέσα από τις σχετικές με το ραδιόφωνο δραστηριότητες, όπως ρεπορτάζ, συνεντεύξεις, ηχογραφήσεις
- Βίωσαν συναισθήματα ικανοποίησης και χαράς, για την επιτυχή ολοκλήρωση ενός έργου με παραγωγή εκπομπών

Από τις παραπάνω διαπιστώσεις, συνάγεται το συμπέρασμα ότι το Μαθητικό Ραδιόφωνο αποτελεί το μοναδικό μέσο για τους μαθητές να εκφραστούν δημιουργικά παράγοντας γραπτό και προφορικό λόγο για τον ίδιο σκοπό, αλλά σε διαφορετικά στάδια. Οι ίδιοι δημιουργούν περιεχόμενο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί εκ νέου από σχολικές τάξεις σε όλη τη χώρα. Η αμεσότητα και η φιλικότητα του μέσου του διαδικτυακού ραδιοφώνου αποτυπώνεται έντονα από τις απόψεις των ερωτηθέντων, οι οποίοι δηλώνουν ενθουσιασμένοι για τη συμμετοχή τους ως μέλη στην συγκεκριμένη κοινότητα μάθησης.

Στα πλαίσια της δράσης για το Μαθητικό Ραδιόφωνο σχεδιάζονται και εκπονούνται καινοτόμα εκπαιδευτικά σενάρια, ενταγμένα στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών και των δύο βαθμίδων εκπαίδευσης (<http://bit.ly/1Qs0V6b>). Επίσης, τα σενάρια: «Δημιουργώντας ένα ραδιοφωνικό σποτ- Επεξεργασία ήχου με το λογισμικό επεξεργασίας ήχου Audacity και ιστοεξερεύνηση» (<http://aesop.iep.edu.gr/node/23739>) και «Ραδιοφωνικό αφιέρωμα για την υπεραλίευση στην Ευρώπη» (<http://aesop.iep.edu.gr/node/11371>), που υποβλήθηκαν σε διαγωνισμό του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (Πράξη «Ανάπτυξη μεθοδολογίας ψηφιακών διδακτικών σεναρίων για τα γνωστικά αντικείμενα της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Γενικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης» του Επιχειρησιακού Προγράμματος: «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση»), χαρακτηρίστηκαν ως Βέλτιστα, είναι διαθέσιμα στην πλατφόρμα «Αίσωπος», διαθέτουν παιδαγωγικό ISO και αποτελούν πιστοποιημένο εκπαιδευτικό υλικό για κάθε μέλος της εκπαιδευτικής κοινότητας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το ραδιόφωνο αγκάλιασε παγκόσμια την εκπαίδευση δίχως φυλετικές διακρίσεις και οι έρευνες έδειξαν ότι διαδραμάτισε ύψιστο ρόλο, ιδίως σε

αναπτυσσόμενες χώρες. Σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις στις θεωρίες της μάθησης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα Μέσα αποτελούν γνήσια εργαλεία στα χέρια του εκπαιδευτικού για να καλλιεργήσει την απαντητική ετοιμότητα των μαθητών και να αναπτύξει εποικοδομητικά και ευχάριστα την κριτική αντίληψη της πληροφορίας και της γνώσης. Ωστόσο, τόσο το ραδιόφωνο όσο και η τηλεόραση, άλλαξαν μορφή και η λειτουργία των μέσων δεν είναι συγκεντρωτική. Το περιεχόμενο είναι προσβάσιμο μέσω ελεύθερης αναζήτησης στο διαδίκτυο σε έναν τεράστιο όγκο υλικού. Παράλληλα, οι ακροατές μετέβησαν στον ρόλο του παραγωγού και δημιουργούν οι ίδιοι το εκπαιδευτικό περιεχόμενο, που οργανώνεται σε διαδικτυακές βιβλιοθήκες. Το διαδίκτυο αποτελεί ένα δυναμικό παράγοντα αλλαγής των μέσων και σηματοδοτεί την πορεία τους στο μέλλον της εκπαίδευσης.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Βαλμάς, Θ. & Τούλιου Ε. (2014) *Δημιουργία ραδιοφωνικής παραγωγής στα πλαίσια του European School Radio*. Ανακτήθηκε στις 07/02/2016 από <https://goo.gl/p4ddSy>

Γενιτζές, Α. & Τούλιου Ε. (2015) *Η αξιολόγηση του E.S.R. από εκπαιδευτικού και μαθητές*. Ανακτήθηκε στις 07/02/2016 από <https://goo.gl/eFoa92>

Γενιτζές, Α. (2015) «*Δημιουργώντας ένα ραδιοφωνικό σποτ-Επεξεργασία ήχου με το λογισμικό επεξεργασίας ήχου Audacity και ιστοξερεύνηση*». Ανακτήθηκε στις 07/02/2016 από <http://aesop.iep.edu.gr/node/23739>

Γιαϊτσής, Π. & Μπαρμπούτης, Χ. (2001). «*Τα πρώτα ραδιοφωνικά βήματα*». Στο: Χρήστος, Μπαρμπούτης; Κλώντζας, Μιχάλης. *Το φράγμα του ήχου: Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σελ. 57-75

Ζαρίντας, Α. (2014, 26 Νοεμβρίου). *Για την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης στα Μέσα*, Ανακτήθηκε στις 07/02/2016 από <http://medialiteracy-education.blogspot.gr/2014/10/media-literacy.html>

Μάραντος, Π. (1999). *Εκπαίδευση και μέσα μαζικής επικοινωνίας: η χρήση των ΜΜΕ στην εκπαίδευση*. Ανακτήθηκε στις 07-02-2016 από <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/11382>

Μωραϊτης, Ν. (2001). *Είκοσι χρόνια μετά ξανά μαζί*. Το Βήμα. 5 Αυγούστου 2001. Ανακτήθηκε στις 07/02/2016 από <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=135650>

Πασχαλίδης, Γ. (2015). *Εκπαίδευση και Μαζική Επικοινωνία: όροι και προοπτικές της διδασκαλίας των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*. Παιδαγωγική επιθεώρηση, 30, σελ. 120-121

Πλειός, Γ. (2005). «*Η κοινωνική έλευση του ραδιοφώνου: Συρρίκνωση της ανοιχτής κοινωνίας και πολιτιστικός εθνικισμός*». *Ζητήματα Επικοινωνίας* (2): 66-82.

Τούλιου, Ε. (2015) «*Ραδιοφωνικό αφιέρωμα για την υπεραλίευση στην Ευρώπη*». Ανακτήθηκε στις 07/02/2016 από <http://aesop.iep.edu.gr/node/11371>

Χαιρετάκης, Μ. (2014). *Η ραδιοφωνία στην Ελλάδα, 1930-1950*. Αθήνα: Έκδοση του ραδιοφωνικού σταθμού 105,5 FM Στο Κόκκινο

Bosch, A., Rhodes, R., & Kariuki, S. (2002). Interactive radio instruction: An update from the field. *Technologies for Education: Potentials, Parameters and Prospects*, 134-143. Ανακτήθηκε στις 07/02/2016 από <http://www.estrategiaeducativa.com.mx/masterconsecuencias/TechEdBook-1.pdf#page=140>

Buckingham, D., Scanlon, M. and Sefton-Green, J. (2001) *Selling the Digital Dream: Marketing Educational Technology to Teachers and Parents*, in A. Loveless and V. Ellis (eds) *ICT, Pedagogy and the Curriculum: Subject to Change*, pp. 20–40. London: Routledge

Children's Radio Foundation- Amplifying Youth Voices Across Africa <http://www.childrensradiofoundation.org/> Ανακτήθηκε στις 07/02/2016

Crook, D. (2007). *School broadcasting in the United Kingdom: an exploratory history*. *Journal of Educational Administration and History*, 39(3), pp. 217-226. Ανακτήθηκε στις 07/02/2016 από <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00220620701698341>

European School Radio, Το Πρώτο Μαθητικό Ραδιόφωνο <http://europeanschoolradio.eu/> Ανακτήθηκε στις 07/02/2016

ESRadio WIKI, Οδηγός Συμμετοχής <https://sites.google.com/site/esrhel/>. Ανακτήθηκε στις 07/02/2016

Jain, N.C. (1969). *An experimental investigation of the effectiveness of commitment and consensus in India radio forums*. Unpublished doctoral dissertation, Michigan State University.

Jumani, N. B., (2009), *Study on role of radio for rural education in Pakistan*, Ανακτήθηκε στις 07/02/2016 από https://www.researchgate.net/publication/26872604_Study_on_role_of_radio_for_rural_education_in_Pakistan

Lindgren, A.-L.,(2016). *Radio*, *Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society* Ανακτήθηκε στις 07/02/2016 από <http://www.faqs.org/childhood/Pa-Re/Radio.html>

Nwaerendu ,N.G. & Thompson, G. (1999). *The Use of Educational Radio in Developing Countries: Lessons from the Past*, Ανακτήθηκε στις 07/02/2016 από http://web.worldbank.org/archive/website00236B/WEB/RAD_01.HTM

Poon, L. (2015) *Now This Is An Example Of Truly Educational Radio*, Ανακτήθηκε στις 07/02/2016 από <http://www.npr.org/sections/goatsandsoda/2015/02/18/387027766/now-this-is-an-example-of-truly-educational-radio>

Wilson, C., Grizzle ,A., Tuazon, R., Akyempong, K., Cheung, C.K.(2011). *Οδηγός Σπουδών των Εκπαιδευτικών Παιδεία στα Μέσα και την Πληροφορία*. Για την έκδοση στην ελληνική γλώσσα, © UNESCO 2014 Μετάφραση / Επιμέλεια: Ειρήνη Ανδριοπούλου Επιμέλεια κειμένου: Κώστας Βώρος Προσαρμογή / Σελιδοποίηση: Στέλιος Σπανουδάκης Ανακτήθηκε στις 07/02/2016 από <http://unesdoc.unesco.org/images/0019/001929/192971GRE.pdf>

What is the Role of Radio in enhancing Education?, (2011, 5 Μαΐου). Ανακτήθηκε από <http://www.preservearticles.com/201105056315/role-of-radio-in-education.html>

Εκπαιδευτικές Προσεγγίσεις- Άρθρα σχετικά με εκπαιδευτικές και παιδαγωγικές προτάσεις ή εισηγήσεις των μελών της Επιστημονικής

Εταιρίας Διαθεματικό, Διαπολιτισμικό Ραδιόφωνο της Εκπαιδευτικής Κοινότητας με τον διακριτικό τίτλο: "European School Radio, Το Πρώτο Μαθητικό Ραδιόφωνο». Ανακτήθηκε στις 07/02/2016 από <http://bit.ly/1Qs0V6b>